

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**ВІДЕНСЬКА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ШКІЛЬНОМУ
КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала: здобувачка 4 курсу

07-441 групи

Спеціальності 014 Середня освіта

спеціалізації 014.03 Історія

Освітньо-професійної програми

Середня освіта (історія)

Чистякова Анастасія Денисівна

Керівник к. і. н., доц. Михайленко Г.М.

Рецензент: вчитель історії та

громадянської освіти Військово-

морського ліцею імені віце-адмірала

Володимира Безкоровайного, м. Одеса

Стельмах А.К.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОЦЕС ОРГАНІЗАЦІЇ ВІДЕНСЬКОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	6
1.1 Функціонування Вестфальської системи міжнародних відносин та Наполеонівські війни як ознака кризи міжнародних відносин	6
1.2 Віденський конгрес 1814–1815 рр. як основа нової європейської системи	9
РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РУЙНАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЗА ПРИНЦИПАМИ ВІДЕНСЬКИХ ДОМОВЛЕНОСТЕЙ.	17
2.1 Практичне провадження Віденської системи, її розвиток та криза.....	17
2.2 Принцип легітизму та його впровадження у межах Віденської системи міжнародного права	21
2.3 Криза та ліквідація Віденської системи	24
РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ХІХ СТ. ЯК СКЛАДОВА ШКІЛЬНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ	32
3.1 Викладання історії міжнародних відносин ХІХ на шкільних уроках історії	32
3.2 Методичні рекомендації до викладання досліджуваної теми на шкільних уроках історії	37
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45

ВСТУП

Міжнародні відносини як складна система політичної взаємодії держав формувалися протягом тривалого історичного періоду, зазнаючи суттєвих змін під впливом воєн, революцій та соціально-економічних трансформацій. Одним із ключових етапів розвитку європейського міжнародного порядку стало формування Віденської системи міжнародних відносин на початку XIX століття, яка постала як відповідь на глибоку кризу, спричинену Великою французькою революцією та Наполеонівськими війнами. Її становлення було пов'язане з діяльністю Віденського конгресу 1814–1815 рр., рішення якого визначили нову політичну карту Європи та заклали основи механізму підтримання балансу сил між провідними державами.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що Віденська система стала однією з перших спроб створення відносно стабільного міжнародного порядку на основі узгоджених дій великих держав. Її принципи, зокрема баланс сил, легітимізм і колективне вирішення міжнародних проблем, відіграли важливу роль у забезпеченні тривалого періоду відносної стабільності в Європі. Водночас дослідження її функціонування та кризи дозволяє краще зрозуміти механізми як стабілізації, так і руйнування міжнародних систем, що є актуальним і для сучасних міжнародних відносин.

Об'єктом дослідження є історія міжнародних відносин у період Нового часу.

Предметом дослідження виступає Віденська система міжнародних відносин та її викладання на уроках історії.

Метою дослідження є комплексний аналіз Віденської системи міжнародних відносин, визначення її основних засад, функціонування та особливостей висвітлення у шкільній освітній програмі.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких **завдань**:

- дослідити функціонування Вестфальської системи міжнародних відносин та Наполеонівські війни як ознаку кризи міжнародних відносин;
- проаналізувати Віденський конгрес 1814-1815 рр. як основу нової європейської системи міжнародних відносин;
- охарактеризувати практичне впровадження Віденської системи міжнародних відносин, її розвиток; кризу та ліквідацію;
- дослідити питання викладання історії міжнародних відносин ХІХ ст. на шкільних уроках історії;
- виокремити методичні рекомендації до викладання досліджуваної теми на шкільних уроках історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від завершення Наполеонівських війн і проведення Віденського конгресу (1814–1815 рр.) до початку ХХ століття, коли внаслідок глибоких змін у міжнародних відносинах і Першої світової війни відбулося остаточне руйнування Віденської системи.

Територіальні межі дослідження охоплюють переважно європейський регіон, у межах якого формувалася та функціонувала Віденська система міжнародних відносин, із урахуванням її впливу на глобальні політичні процеси.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх застосування у навчальному процесі під час викладання курсів із всесвітньої історії та історії міжнародних відносин, а також при підготовці навчально-методичних матеріалів.

Проблематика формування та розвитку Віденської системи міжнародних відносин отримала широке висвітлення в історіографії. У вітчизняній науковій традиції значний внесок у дослідження міжнародно-правових і політичних аспектів становлення європейського порядку ХІХ століття зробили І. Дудко, С. Задорожна, В. Ціватий, І. Хижняк, О. Коппель та інші. У їхніх працях розглядаються як передумови формування нової системи

міжнародних відносин, так і особливості її правового оформлення та функціонування.

Водночас у працях зарубіжних дослідників, зокрема Г. Кіссінджера, М. Джарретта, К. Вебстера, Г. Духардта, Т. Ленца, Т. Гіпплера, увага приділяється як аналізу міжнародних процесів періоду Тридцятилітньої війни та Вестфальського миру як передумови нової системи, так і безпосередньо дослідженню Віденського конгресу, принципів балансу сил і трансформації європейського політичного порядку в ХІХ столітті.

Апробація результатів дослідження. Робота пройшла апробацію у ході ІХ Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір». За результатами у часті у конференції подано до друку тези «Порівняльна характеристика Вестфальської та Віденської систем міжнародних відносин».

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОЦЕС ОРГАНІЗАЦІЇ ВІДЕНСЬКОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1.1 Функціонування Вестфальської системи міжнародних відносин та Наполеонівські війни як ознака кризи міжнародних відносин

У сучасному світі важко уявити існування держави, ізольованої від взаємодії з іншими країнами, адже глобалізаційні процеси охоплюють майже всі сфери суспільного життя, зокрема систему міжнародних відносин і розвиток міжнародного права. Водночас значну цінність для дослідження витоків сучасного міжнародного правопорядку становлять історичні джерела, передусім міждержавні договори. Серед них особливе місце посідають угоди, укладені у Мюнстері та Оснабрюку у 1648 році, що завершили Тридцятилітню війну – один із наймасштабніших військово-політичних і династичних конфліктів раннього Нового часу в Європі [1, с. 39-49]. Саме ці договори визначили правові засади Вестфальського миру та стали важливим етапом у формуванні нової системи міждержавних відносин.

Вестфальський мир було юридично оформлено двома договорами – Оснабрюкським (15 травня 1648 р.) та Мюнстерським (24 жовтня 1648 р.), переговори щодо яких відбувалися на території історичного регіону Вестфалія [2]. З метою дотримання конфесійного балансу переговори між Священною Римською імперією, протестантськими державами та Швецією проводилися у протестантському Оснабрюку, тоді як перемовини з католицькими державами та Францією відбувалися у католицькому Мюнстері. За словами дослідниці С. М. Задорожної, поняття «Вестфальський мир» згодом стало узагальнюючим визначенням комплексу принципових положень, що започаткували новий європейський правопорядок і символізували перехід від домінування права війни до утвердження права миру [3, с. 243].

Вестфальська система закріпила низку фундаментальних принципів міжнародного права. Серед них – визнання державного суверенітету, юридичної рівності держав та непорушності їхніх кордонів. Крім того, договори врегулювали релігійні відносини в межах Священної Римської імперії, встановивши рівноправність католиків, лютеран і кальвіністів. Важливим нововведенням стало також офіційне міжнародно-правове визнання незалежності Швейцарії та Нідерландів, а також закріплення права держав укладати міжнародні договори. Водночас у договорах було передбачено механізм гарантій їхнього виконання, функції яких покладалися на Францію та Швецію [2, с. 92].

Велика французька революція 1789-1799 років стала одним із найбільш переломних моментів у розвитку міжнародних відносин Нового часу та водночас проявом глибокої кризи традиційного європейського політико-правового порядку. Її наслідки виходили далеко за межі внутрішніх змін у Франції, оскільки революційні події суттєво вплинули на структуру та принципи міждержавної взаємодії в Європі. Революція поставила під сумнів основи Вестфальської системи, насамперед династичний принцип легітимності влади, традиційні дипломатичні практики та принцип невтручання у внутрішні справи держав [4]. Особливо важливою стала трансформація поняття суверенітету: якщо раніше його носієм вважався монарх, то революція проголосила джерелом влади націю, що мало значні наслідки для розуміння легітимності державної влади та міжнародного визнання.

Ідеї свободи, рівності та народного суверенітету, закріплені у Декларації прав людини і громадянина 1789 року, мали універсалістський характер і швидко поширювалися за межами Франції. Для європейських монархій це становило серйозну загрозу, що сприяло формуванню антифранцузьких коаліцій і загостренню міждержавного протистояння. Одночасно відбувалося руйнування традиційного принципу невтручання: революційна Франція проголошувала підтримку «пригнічених народів», тоді

як монархічні держави виправдовували втручання у французькі справи необхідністю відновлення законного порядку. У цих умовах змінювалася й сама природа війни, яка після запровадження загальної військової повинності набула масового характеру та перетворилася на загальнонаціональне явище [4, с. 133].

Кризові процеси, започатковані революцією, отримали подальший розвиток у період Наполеонівських війн кінця XVIII – початку XIX століття. З приходом до влади Наполеона Бонапарта війна стала основним інструментом зовнішньої політики, а принцип сили почав переважати над нормами міжнародного права. Порушення суверенітету держав, насильницька зміна кордонів і створення залежних територій стали характерними рисами наполеонівської епохи. Майже всі європейські держави були втягнуті у тривале військове протистояння, що свідчило про глибоку дестабілізацію міжнародної системи та кризу традиційного принципу балансу сил.

Водночас наполеонівський період став важливим етапом переосмислення ролі міжнародного права та необхідності створення нових механізмів забезпечення стабільності в Європі. Досвід тривалих війн і політичної нестабільності продемонстрував обмеженість існуючих дипломатичних і правових механізмів, що зумовило пошук нових форм організації міжнародного порядку. Саме ці процеси стали передумовою скликання Віденського конгресу 1814–1815 років, рішення якого заклали основи нової системи міжнародних відносин у Європі [5, с. 48-50].

Отже, Вестфальський мир 1648 року став важливим етапом у становленні нової системи міжнародних відносин у Європі, закріпивши принципи державного суверенітету, юридичної рівності держав і непорушності кордонів, які згодом стали основою сучасного міжнародного права. Водночас події кінця XVIII – початку XIX століття, зокрема Французька революція та Наполеонівські війни, суттєво трансформували традиційні засади Вестфальської системи, поставивши під сумнів

династичний принцип легітимності влади, принцип невтручання та усталений баланс сил у Європі. Ці процеси спричинили глибоку кризу існуючого міжнародного порядку й водночас продемонстрували необхідність створення нових механізмів регулювання міждержавних відносин. Саме тому подальший розвиток європейської системи міжнародних відносин був пов'язаний із формуванням нового дипломатичного порядку, закладеного рішеннями Віденського конгресу 1814–1815 років.

1.2 Віденський конгрес 1814–1815 рр. як основа нової європейської системи

У XVI–XVIII ст. в європейському політичному просторі відбувався поступовий процес становлення та формалізації зовнішньополітичної діяльності держав, що супроводжувався розвитком дипломатичних інституцій. У зв'язку з цим актуалізувалося питання теоретичного розмежування понять «зовнішня політика» та «дипломатія». В умовах епохи, позначеної численними збройними конфліктами, мир розглядався як важлива альтернатива війні та необхідна умова стабільності міжнародних відносин. Саме тривалі мирні періоди сприяли зміцненню державних інституцій, інституціоналізації дипломатії, економічному розвитку та ускладненню системи міждержавних взаємин. Політико-дипломатична думка раннього Нового часу зосереджувалася на осмисленні природи влади, її функцій і форм реалізації, що знаходило відображення у трактуванні завдань зовнішньої політики, розвитку дипломатичних практик і формуванні норм міжнародного права.

Для дослідження цих процесів доцільно застосовувати інституційний підхід, який дозволяє аналізувати еволюцію політичних і дипломатичних структур у контексті історичних змін. Такий підхід дає змогу простежити, як інституційні форми трансформуються під впливом конкретних історичних викликів, а також оцінити їхній вплив на розвиток міжнародних відносин у довготривалій перспективі. У цьому контексті інституціоналізацію можна

розглядати як процес набуття політичними явищами, зокрема зовнішньою політикою та дипломатією, ознак стабільної організованої структури з власною системою правил, норм, інструментів і дипломатичних практик.

Руйнівні наслідки наполеонівських війн зумовили потребу у масштабному дипломатичному форумі, яким став Віденський конгрес. Європейські держави, виснажені тривалими конфліктами, прагнули створити новий політичний порядок, здатний забезпечити стабільність і передбачуваність міжнародних відносин. Конгрес, що проходив у Відні з листопада 1814 р. до червня 1815 р., став одним із найбільших міжнародних зібрань свого часу. Формально в ньому брали участь понад дві сотні державних утворень, однак вирішальну роль у прийнятті рішень відігравали провідні європейські держави – Росія, Австрія, Велика Британія, Пруссія та Франція [6, с. 12-14].

Організаційна структура конгресу суттєво відрізнялася від пізніших міжнародних конференцій: загальні пленарні засідання фактично не проводилися, а ключові переговори відбувалися у вузькому колі представників великих держав і в спеціально створених комісіях. Відень у цей період перетворився на центр європейського політичного та культурного життя, де поряд із дипломатичними переговорами активно відбувалися урочисті прийоми, бали та інші світські заходи. Саме тому сучасники іронічно зазначали, що конгрес «не засідав, а танцював», підкреслюючи значну роль неформальної дипломатії [7].

Реальний механізм ухвалення рішень був зосереджений у так званому «Комітеті чотирьох» – Росії, Австрії, Великої Британії та Пруссії, які визначали основні напрями післявоєнного устрою Європи. Важливу роль у роботі конгресу відігравали ключові політичні діячі та дипломати: канцлер Австрійської імперії Клеменс фон Меттерніх, російський імператор Олександр I, британський міністр закордонних справ Роберт Стюарт (лорд Каслрі), прусський канцлер Карл Август фон Гарденберг та французький дипломат Шарль-Моріс де Талейран. Саме дипломатичні зусилля останнього

дозволили Франції, попри поразку у війнах, повернутися до кола провідних європейських держав [8].

Рішення Віденського конгресу передбачали значні територіальні зміни та формування нового політичного порядку в Європі.

Основні цілі Віденського конгресу зводилися до відновлення політичних і соціальних засад, що існували на європейському континенті до початку Великої французької революції. Одним із ключових завдань було повернення феодально-монархічного устрою шляхом реставрації династій у державах, які зазнали наполеонівського панування. Важливе місце займало також закріплення військової поразки Франції, її дипломатичне послаблення та створення механізмів, що унеможливлювали відновлення наполеонівської імперії або появу нових спроб завоювання Європи. Крім того, значна увага приділялася територіальному переділу європейських і колоніальних володінь відповідно до інтересів держав-переможниць [9, с. 34-38].

Попри досягнення загального консенсусу щодо принципових засад повоєнного устрою, питання територіальних компенсацій і розподілу сфер впливу викликали гострі суперечки між учасниками конгресу, що значною мірою визначило хід і характер переговорів.

Російська делегація прагнула сформувати таку систему політичної рівноваги в Європі, яка б гарантувала Росії значний вплив на міжнародні справи та водночас унеможливлювала створення антиросійської коаліції. Важливим елементом цієї стратегії було збереження суперництва між Австрією та Пруссією, що стримувало посилення кожної з них. Разом із тим Росія не була зацікавлена в надмірному ослабленні Франції, оскільки це могло призвести до непропорційного зростання впливу німецьких держав [10, с. 66-67].

Особливе значення для російської політики мало польське питання. Олександр I наполягав на приєднанні Польщі до Російської імперії у формі автономного Царства Польського з власною конституцією та збереженням місцевої системи управління. Водночас жодна з великих держав – ані Росія,

ані Австрія, ані Пруссія – не підтримувала ідею створення незалежної польської держави в етнографічних межах. Імператор усвідомлював, що його проєкт зустрине опір з боку Великої Британії, Австрії та Франції, тому розраховував компенсувати можливі поступки Пруссії шляхом передачі їй Саксонії [10, с. 73].

Британська дипломатія була спрямована на закріплення торговельно-промислової гегемонії та збереження колоніальних володінь, здобутих за рахунок Франції та Нідерландів, насамперед на стратегічно важливих шляхах до Індії. Лондон виступав за одночасне посилення Австрії й Пруссії як противаги як Франції, так і Росії, що дозволяло Великій Британії зберігати роль арбітра в європейських справах. У межах конгресу Кестльрі підтримував прусські претензії на Рейнські провінції та намагався стримати російські плани щодо Польщі [11, с. 347-343].

Головним завданням австрійської дипломатії було недопущення значного посилення її традиційних суперників – Росії та Пруссії. Спираючись на принципи абсолютизму й легітимізму, Меттерніх послідовно відстоював права саксонської династії, прагнучи запобігти переходу Саксонського королівства під контроль Пруссії, оскільки ця територія виконувала роль стратегічного буфера між двома державами [11, с. 370].

Австрія також прагнула зберегти провідні позиції в Німеччині та не допустити включення Польщі до складу Російської імперії. Важливим напрямом її політики було відновлення контролю над Ломбардією, Венецією та низкою дрібних італійських герцогств, утрачених у період наполеонівських війн. У контексті збереження багатонаціонального характеру імперії Меттерніх рішуче виступав проти будь-яких ліберальних і національно-визвольних рухів, які могли підірвати стабільність австрійського панування [11, с. 378-382].

Основою пруської політики було прагнення приєднати Саксонію та здобути нові економічно розвинені й стратегічно важливі території в Рейнській області. Водночас Пруссія наполягала на максимально жорстких

умовах миру для Франції, однак через опір Росії ці вимоги були реалізовані лише частково [9].

Францію на конгресі представляв досвідчений дипломат Ш.-М. Талейран, якому вдалося використати суперечності між державами-переможницями на користь своєї країни. Заручившись підтримкою малих держав, які побоювалися територіального поглинання, він домогся фактичного визнання Франції рівноправним учасником переговорів. Вважаючи Пруссію своїм головним потенційним суперником, Франція виступала проти її посилення та наполягала на збереженні саксонської монархії. Французьке керівництво усвідомлювало неможливість територіальних здобутків і розглядало збереження умов Паризького миру 1814 р. як значне дипломатичне досягнення [7].

Заключний акт Віденського конгресу юридично закріпив результати масштабного територіального та політичного переділу Європи й колоніальних володінь між державами, що здобули перемогу над наполеонівською Францією. Цей документ став підсумком багатомісячних переговорів і оформив новий баланс сил на європейському континенті, покликаний забезпечити стабільність і запобігти відновленню гегемонії будь-якої окремої держави.

За підсумками конгресу Російська імперія отримала Царство Польське, яке увійшло до її складу на правах автономного державного утворення. Водночас Росія була змушена піти на територіальні поступки на користь Австрійської імперії, передавши їй Тарнопільський округ. Таке рішення відображало прагнення учасників конгресу обмежити надмірне посилення Росії в Центрально-Східній Європі [12].

Велика Британія, не зазнавши значних територіальних змін на європейському континенті, істотно зміцнила свої позиції як провідна морська й торговельна держава світу. Вона зберегла контроль над значною частиною колоніальних володінь, раніше відібраних у Франції та Нідерландів, що дозволило їй остаточно закріпити глобальну колоніальну гегемонію.

Найважливішими стратегічними надбаннями Британії стали острів Мальта, Капська колонія на півдні Африки та острів Цейлон, які забезпечували контроль над ключовими морськими шляхами, насамперед у напрямку Індії [12].

Австрійська імперія значно посилила свій вплив у Південній та Центральній Європі. За рішеннями Віденського конгресу вона відновила панування над північно-східними районами Італії, зокрема Ломбардією та Венецією, а також зміцнила контроль над низкою малих італійських герцогств. Крім того, Австрія отримала перевагу в німецьких справах, що відповідало стратегічній меті збереження її провідної ролі в Центральній Європі та стримування зростання впливу Пруссії [4].

Пруссія, у свою чергу, значно розширила свої володіння, приєднавши північну частину Саксонії та Познань, а також здобувши острів Рюген і колишню шведську Померанію. Особливе значення мало отримання Пруссією Рейнської провінції та Вестфалії – найбільш економічно розвинених і стратегічно важливих регіонів Німеччини. Ці територіальні здобутки суттєво підвищили військово-економічний потенціал Пруської держави та створили передумови для її подальшого політичного піднесення. З німецьких держав було сформовано Німецький союз, у межах якого Пруссія поступово утверджувалася як одна з провідних сил [13, с. 322].

Окрім основного тексту, до Генерального акту Віденського конгресу було додано ще сімнадцять додаткових документів. Серед них – угоди щодо поділу польських земель, декларація про заборону работоргівлі, міжнародні правила митного збору, норми судноплавства прикордонними та міжнародними річками, положення про статус дипломатичних агентів, а також акт про конституційний устрій Німецького союзу. Сукупність цих документів свідчила про прагнення створити широку правову основу для регулювання міждержавних відносин у Європі.

Попри масштабність ухвалених рішень, Віденський конгрес не зумів повністю ліквідувати наслідки революційних і наполеонівських воєн. У

процесі переговорів держави були змушені відмовитися від послідовного застосування принципу легітимізму, особливо щодо німецьких князівств, фактично узаконивши значну частину політичних змін, здійснених у період наполеонівського панування. Замість приблизно 360 дрібних німецьких князівств було створено Німецький союз, який складався з 38 держав і трьох вільних міст, що означало істотну трансформацію політичної карти регіону [14].

Водночас Віденський конгрес став першим прикладом формування загальноєвропейської системи міжнародних договорів, спрямованих на комплексне регулювання міждержавних відносин і закріплення кордонів у масштабах усього континенту. Саме на його основі виникла так звана Віденська система міжнародних відносин.

Фундаментом цієї системи стала співпраця чотирьох великих держав – Великої Британії, Росії, Австрії та Пруссії. Проте стабільність створеного порядку значною мірою залежала від балансу інтересів між цими державами, і будь-яке загострення суперечностей між ними потенційно загрожувало руйнуванням усієї системи. З метою її зміцнення в подальшому було створено Священний союз, а також Четверний союз за участю Росії, Великої Британії, Австрії та Пруссії.

Після остаточної поразки Наполеона в битві під Ватерлоо у листопаді 1815 р. між Росією, Францією, Великою Британією, Австрією та Пруссією було укладено новий міжнародний договір – Другий Паризький мир. На відміну від Паризької мирної угоди 1814 р., яка повертала Францію до кордонів 1792 р., новий договір був значно суворішим. Французька територія скорочувалася майже до меж 1790 р., а держава зобов'язувалася протягом п'яти років виплатити контрибуцію в розмірі 700 млн золотих франків. Крім того, Франція була змушена утримувати союзні окупаційні війська до повного виконання фінансових зобов'язань, що ще більше підкреслювало її поразку та залежне становище в повоєнній Європі [11, с. 491-495].

Підсумовуючи викладене, Віденський конгрес 1814–1815 років став важливим етапом у формуванні нового європейського політичного порядку після наполеонівських війн. Його рішення не лише визначили територіально-політичну конфігурацію континенту, а й закріпили принципи балансу сил, колективного вирішення міжнародних проблем і дипломатичної співпраці провідних держав. Сформована в результаті конгресу система «європейського концерту» сприяла відносній стабілізації міжнародних відносин у Європі протягом значної частини XIX століття. Водночас вона засвідчила зростання ролі дипломатії як важливого інструменту врегулювання міждержавних відносин та становлення нових механізмів підтримання міжнародного порядку.

РОЗДІЛ 2

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РУЙНАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЗА ПРИНЦИПАМИ ВІДЕНСЬКИХ ДОМОВЛЕНОСТЕЙ

2.1 Практичне провадження Віденської системи, її розвиток та криза

26 вересня 1815 р. у Парижі Російська імперія, Австрійська монархія та Пруське королівство уклали міжнародну угоду, що дістала назву Акту Священного Союзу. Від імені трьох правлячих монархів цей документ було розіслано іншим європейським державам із пропозицією приєднатися до новоствореного об'єднання [15, с. 44].

Священний Союз виник як інструмент підтримки Віденської системи міжнародних відносин та забезпечення взаємних гарантій безпеки між державами-учасниками. Його ключовим завданням було збереження політичного статус-кво, встановленого рішеннями Віденського конгресу, закріплення існуючих державних кордонів у Європі та недопущення порушення загальноєвропейського миру. В одному з основоположних положень акту особливу увагу приділяли обов'язку сторін підтримувати територіальний порядок, визначений у 1815 р [16, с. 121].

У листопаді того ж року до Священного Союзу приєдналася Франція, а згодом і переважна більшість європейських монархій. Виняток становили Велика Британія, Османська імперія та Папський престол. Неприєднання Османської імперії пояснювалося релігійним характером Союзу, який об'єднував християнських монархів, тоді як Велика Британія, попри відсутність формального членства, фактично узгоджувала свою зовнішньополітичну лінію з рішеннями провідних держав Союзу.

Зовнішньополітична діяльність членів Священного Союзу ґрунтувалася на принципах легітимізму та апеляції до загальнохристиянських моральних норм. Символічним було й те, що Союз об'єднував держави з різними конфесійними традиціями – православному Росію, католицьку Австрію та

протестантську Пруссію, що підкреслювало його претензію на надконфесійний характер.

За своєю суттю Священний Союз являв собою наддержавне утворення, яке допускало можливість колективного втручання у внутрішні справи третіх країн у разі виникнення внутрішніх або зовнішніх загроз для будь-якої з держав-учасниць. Особливо значний вплив на формування та реалізацію політики Союзу в перші роки його існування мали австрійський канцлер Клеменс фон Меттерніх та російський імператор Олександр I [4, с. 140].

Упродовж існування Священного Союзу було проведено чотири міжнародні конгреси, у роботі яких, поряд із представниками держав-засновниць, брали участь делегації Великої Британії та Франції. Перший із них відбувся у 1818 р. в Аахені за участю представників п'яти провідних європейських держав. На цьому зібранні було остаточно врегульовано питання включення Франції до Союзу на правах рівноправного члена, ухвалено рішення про дострокове виведення окупаційних військ з її території, а також прийнято декларацію, яка проголошувала основною метою Священного Союзу підтримання міжнародного права, громадського порядку, релігійних цінностей і моральних засад [4, с. 146-147].

За ініціативою британської сторони тоді ж було закріплено положення, згідно з яким втручання у внутрішні справи суверенних держав можливе лише за їхнім безпосереднім зверненням та участю в переговорному процесі. Однак уже на наступному етапі діяльності Союзу це обмеження було фактично скасоване.

На конгресі, скликаному в жовтні 1820 р. у Троппау з ініціативи Меттерніха у зв'язку з революційними подіями в Неаполітанському королівстві, Росія, Австрія та Пруссія дійшли згоди щодо необхідності активного придушення революційних і національно-визвольних рухів. Австрійський уряд, зокрема, остерігався втрати свого впливу в Північній Італії, тоді як усі три держави прагнули не допустити посилення визвольних тенденцій у Польщі. 19 листопада 1820 р. вони підписали спеціальний

протокол, який закріплював право збройного втручання у справи інших держав без їхньої згоди з метою придушення революційних виступів. Франція та Велика Британія не підтримали цей документ, проте й не здійснили спроб заблокувати його ухвалення.

З метою продовження переговорів з італійськими урядами у січні 1821 р. роботу конгресу було перенесено до Лайбаха. Остаточним етапом діяльності Священного Союзу став Веронський конгрес, що проходив з жовтня по грудень 1822 р. На ньому учасники змогли досягти єдності лише в оцінці грецького національно-визвольного повстання, яке було одностайно засуджене. В інших питаннях між державами розгорнулася гостра боротьба, що засвідчила глибокі внутрішні суперечності Союзу [4, с. 146-147].

Особливо виразним став конфлікт між економічно розвиненою Великою Британією, зовнішня політика якої дедалі більше визначалася інтересами ліберальної буржуазії, та континентальними державами з переважанням напівфеодальних соціально-економічних відносин. Ліберальні кола Західної Європи активно критикували ідеологію та практику Священного Союзу, що зумовлювало його непопулярність у прогресивних верствах суспільства й ускладнювало реалізацію ухвалених рішень. Додатковим чинником ослаблення Союзу стали спроби втручання у національно-визвольні рухи народів Латинської Америки, які викликали значний міжнародний резонанс і посилили розбіжності між європейськими державами [13, с. 330].

Віденська система міжнародних відносин, попри декларовану стабільність, упродовж усього періоду свого існування неодноразово зазнавала спроб цілеспрямованої трансформації. У своєму первісному вигляді вона проіснувала відносно недовго – фактично не більше семи років, якщо умовною межею вважати завершення Веронського конгресу Священного Союзу 1822 р. Саме в період становлення та консолідації цієї системи спостерігалось відносне порозуміння між провідними європейськими державами щодо ключових питань загальноєвропейського

значення. Найяскравішим проявом такого консенсусу стало створення Священного Союзу та функціонування в його межах механізму міжнародних конгресів.

Головним завданням Священного Союзу було збереження політичного статус-кво, встановленого після завершення наполеонівських війн. Його утворення поклало початок новій моделі європейської безпеки, що ґрунтувалася на регулярних консультаціях і постійній взаємодії між великими державами. Унаслідок цього традиційна двостороння дипломатія набула нових форм і поступово трансформувалася в багатосторонню, або конференційну, дипломатію. За своєю суттю Священний Союз являв собою різновид системи колективної безпеки, заснованої на спільності консервативних цінностей та принципі легітимізму. Останній передбачав гарантії збереження монархічної влади та санкціонував придушення революційних і національно-визвольних рухів у Європі як загрози існуючому порядку [13, с. 332].

Підсумовуючи викладене, створення Священного Союзу стало важливим елементом функціонування Віденської системи міжнародних відносин та спробою інституціоналізувати співпрацю провідних європейських держав задля збереження післявоєнного політичного порядку. Діяльність Союзу сприяла розвитку практики міжнародних конгресів і формуванню багатосторонньої дипломатії як механізму врегулювання міждержавних суперечностей. Водночас його політика, спрямована на підтримку принципу легітимізму та придушення революційних і національно-визвольних рухів, поступово загострювала внутрішні суперечності між державами-учасниками. Це, у свою чергу, засвідчило обмеженість можливостей Священного Союзу як інструменту підтримання стабільності та продемонструвало складність збереження європейського політичного порядку в умовах зростання ліберальних і національних рухів у XIX столітті.

2.2 Принцип легітизму та його впровадження у межах Віденської системи міжнародного права

Держави-переможниці розглядали свою міжнародну діяльність передусім як засіб створення ефективних бар'єрів на шляху поширення революційних ідей. У межах легітимістської доктрини визнавалася можливість колективного втручання у внутрішні справи тих країн, де революційні процеси ставили під сумнів стабільність режиму. Саме в такому ключі були здійснені інтервенції з метою придушення революційних виступів у Неаполітанському королівстві та в Іспанії. Водночас принцип легітимізму слугував інструментом взаємного стримування між самими великими державами, зокрема використовувався для обмеження експансіоністських прагнень Росії та Пруссії. Уся ця модель міжнародних відносин увійшла в історіографію під назвою «система Меттерніха» – за ім'ям її головного ідеолога та архітектора, австрійського державного діяча Клеменса фон Меттерніха [7].

У межах спільної політики Священного Союзу Росія, Австрія та Пруссія надали Франції мандат на застосування військової сили з метою придушення революції в Іспанії, а також на підтримку іспанського уряду в боротьбі проти національно-визвольного руху в латиноамериканських колоніях. Реставрована бурбонська монархія у Франції охоче взяла на себе роль «європейського жандарма». Однак для Великої Британії поява французького впливу в Латинській Америці була стратегічно неприйнятною, що змусило Лондон звернутися по підтримку до Сполучених Штатів Америки. У 1823 р. президент США Дж. Монро проголосив доктрину, спрямовану на захист американського континенту від європейського втручання, що водночас означало першу відкриту претензію американської буржуазії на домінування у Західній півкулі. За цих умов Священний Союз був змушений відмовитися від планів інтервенції в Латинську Америку, зосередивши зусилля на європейському напрямі: 7 червня 1823 р.

французький експедиційний корпус чисельністю близько 100 тисяч осіб вторгся на територію Іспанії та ліквідував революційний режим [7].

Веронський конгрес і подальша інтервенція до Іспанії стали останніми масштабними спільними акціями держав – членів Священного Союзу. Визнання Великою Британією незалежності колишніх іспанських колоній у Латинській Америці наприкінці 1824 р. остаточно підірвало єдність цього об'єднання. У середині 1820-х років розбіжності між державами ще більше загострилися: Росія змінила свою позицію щодо грецького питання, ставши на бік повстанців, тоді як Австрія продовжувала займати відверто негативну позицію. Поширення ліберальних ідей, активізація революційних і національно-визвольних рухів у Європі дедалі більше підточували основи Священного Союзу [7, с. 345].

Події 1830-х років – революції у Франції та Бельгії, польське повстання проти російського панування, виборча реформа у Великій Британії, а також поширення конституційних рухів у німецьких державах наочно продемонстрували неспроможність Священного Союзу остаточно нейтралізувати революційний потенціал європейського суспільства. Спроба Росії, Австрії та Пруссії у 1833 р. підтвердити принципи Союзу на зустрічі в Мюнхені не змогла відновити його колишнього значення.

Попри це, до середини XIX ст. Віденська система загалом зберігала відносну стабільність. Великим державам вдавалося уникати прямих воєнних зіткнень і врегульовувати суперечності шляхом переговорів. Навіть так зване «східне питання», що залишалося найбільш конфліктогенним, до початку Кримської війни утримувалося в межах дипломатичних механізмів. Відносини між ключовими європейськими гравцями не мали виразно конфронтаційного характеру: англо-французьке зближення описувалося сучасниками як «сердечна згода», тоді як Австрія підтримувала тісні зв'язки з Росією, намагаючись використати її силу для збереження загальноєвропейського балансу [13, с. 340].

Водночас Велика Британія поступово дистанціювалася від участі в європейських союзах, віддаючи перевагу політиці так званої «блискучої ізоляції». Вона уникала довгострокових союзницьких зобов'язань у мирний час і робила ставку на тимчасові коаліції, керуючись власними національними інтересами. Завдяки цьому Лондон виконував роль арбітра й балансира у системі міжнародних відносин, підтримуючи ту чи іншу сторону залежно від конкретної ситуації.

Рубіжним моментом, що ознаменував перехід від фази відносної стабільності до кризи Віденської системи, стали революції 1848 р., які докорінно змінили характер державних інтересів у Європі. По-перше, усунення Меттерніха від політичної діяльності означало втрату Австрією цілісної та послідовної зовнішньополітичної стратегії, що негативно позначилося на функціонуванні системи, заснованої на принципі легітимізму. По-друге, падіння монархії у Франції та прихід до влади Наполеона III, який прагнув ревізії віденських договорів на користь своєї держави, істотно порушили баланс сил [15, с. 50].

У сукупності ці чинники звузили можливості для компромісного врегулювання міждержавних конфліктів. Без глибокої трансформації Віденська система вже не могла ефективно виконувати стабілізуючу функцію. У середині XIX ст. вона зазнала істотних змін, що засвідчили вичерпання потенціалу тієї моделі міжнародних відносин, яка забезпечувала Європі відносну рівновагу протягом кількох десятиліть.

У підсумку можна зазначити, що ключовим ідеологічним та політико-правовим підґрунтям функціонування Священного Союзу й усієї Віденської системи міжнародних відносин став принцип легітимізму. Саме він передбачав збереження законних монархічних династій, підтримання встановленого політичного порядку та виправдовував колективне втручання держав у внутрішні справи інших країн з метою придушення революційних і національно-визвольних рухів. Упродовж певного часу цей принцип сприяв відносній стабілізації європейської політики та стримуванню масштабних

конфліктів між великими державами. Водночас поширення ліберальних і національних ідей, а також зміна співвідношення політичних сил у Європі поступово підживляли ефективність легітимістської моделі міжнародних відносин, що в середині XIX століття призвело до кризи Віденської системи та необхідності її подальшої трансформації.

2.3 Криза та ліквідація Віденської системи

Перші серйозні суперечності у взаєминах між провідними європейськими державами виникли у зв'язку з так званим «східним питанням», тобто проблемою політичної та територіальної спадщини Османської імперії, яка в середині XIX ст. перебувала в стані глибокого занепаду й у дипломатичних колах отримала визначення «хворої людини Європи». Саме розвиток цієї проблеми спричинив перші суттєві зрушення у Віденській системі міжнародних відносин і, відповідно, порушення усталеного балансу сил. Вирішальним чинником таких змін стали наслідки Кримської війни 1853–1856 рр., у якій Російська імперія зазнала поразки [4].

Під час Кримської війни Росія фактично опинилася в міжнародній ізоляції. Проти неї виступила широка коаліція європейських держав, занепокоєних стрімким зростанням її політичної та військової могутності. Безпосередню участь у воєнних діях брали збройні сили Франції, Великої Британії, Османської імперії та Сардинського королівства. Австрія, зберігаючи формальний нейтралітет, водночас чинила тиск на Петербург, погрожуючи відкриттям другого фронту та вимагаючи виведення російських військ із Молдови й Валахії. Пруссія також зайняла стримано-недружню позицію. У результаті Російська імперія не мала жодного надійного союзника.

Єдність антиросійської коаліції значною мірою пояснювалася геополітичними чинниками. Контролюючи узбережжя Чорного й Балтійського морів, Росія поступово перетворювала ці акваторії на зони власного домінування, що відкривало їй стратегічні виходи до Середземного моря та Атлантичного океану. Для Великої Британії, як провідної морської

держави, подібна перспектива становила безпосередню загрозу її глобальним позиціям. Саме тому обмеження морських шляхів розвитку Росії розглядалося європейськими державами як ефективний спосіб стримування її континентальної експансії.

Поразка у Кримській війні ознаменувала завершення періоду домінування Росії в європейській політиці. Відтепер її головним завданням стало не розширення впливу, а збереження балансу сил і виконання ролі геополітичного балансиру. Залежно від конкретної конфігурації загроз Росія почала підтримувати ті держави, посилення яких відповідало її стратегічним інтересам. Так, у період зростання французького впливу вона сприяла об'єднавчим процесам у Німеччині під егідою Пруссії. Натомість після утворення потужної Німецької імперії та формування австро-німецького блоку, що загрожував російським інтересам, Петербург пішов на зближення з Францією [15].

Кримська війна також символізувала остаточний розпад Священного Союзу. За часів Меттерніха «східне питання» регулювалося шляхом дипломатичних компромісів і стримування конфліктів у межах принципу легітимізму, який слугував своєрідним морально-політичним обмеженням для агресивної зовнішньої політики. Однак наступники австрійського канцлера зробили ставку на силові методи. Позиція Австрії під час Кримської війни, коли вона, побоюючись посилення Франції в Італії, висунула Росії ультиматум щодо Молдови та Валахії, остаточно зруйнувала австро-російський союз. Це стало вирішальним чинником демонтажу меттерніховської системи та розпаду Священного Союзу як механізму колективної стабільності.

Найбільший внесок у поглиблення кризи Віденської системи зробили Франція періоду правління Наполеона III та Пруссія епохи Отто фон Бісмарка. Франція, здобувши після Кримської війни провідні позиції в Європі, не змогла ефективно реалізувати отриманий лідерський потенціал. Зовнішня політика Наполеона III будувалася на прагненні очолити союзи з

державами, слабшими за Францію, та створити систему політичних сателітів. Така стратегія, поєднана з територіальними претензіями, поступово призвела до погіршення відносин Парижа з іншими великими державами [4].

Підтримка Францією Сардинського королівства у війні проти Австрії в 1859 р., а також спроба використати польське повстання 1863 р. для створення залежної від Франції польської держави, призвели до різкого загострення відносин із Росією. Напруженими залишалися й англо-французькі відносини через колоніальні суперечності. У результаті напередодні франко-пруської війни Франція опинилася фактично в міжнародній ізоляції.

Пруссія ж після Кримської війни перейшла до надзвичайно прагматичної зовнішньої політики, заснованої на реалістичній оцінці співвідношення сил і чіткому розумінні національних інтересів. Політика Бісмарка у 1850–1860-х роках багато в чому нагадувала континентальний варіант британської «блискучої ізоляції»: уникнення постійних союзів, збереження свободи маневру та участь у конфліктах лише за умови прямої вигоди для Пруссії. Такий підхід забезпечив їй стратегічну перевагу над потенційними суперниками [14, с.735].

Кінцевою метою Бісмарка було об'єднання німецьких земель під прусською гегемонією. Для цього він послідовно прагнув послабити Австрію, витіснити її з німецьких справ і заручитися ситуативною підтримкою Франції. Забезпечивши нейтралітет Парижа, Пруссія здобула перемогу над Австрією у 1866 р. та створила Північнонімецький союз. Остаточним етапом об'єднання стала франко-пруська війна 1870–1871 рр., після якої було проголошено Німецьку імперію. У той самий період завершився процес національного об'єднання Італії [14, с. 739].

Утворення Німеччини та Італії суттєво змінило конфігурацію європейської політики. На місці роздрібнених утворень виникли два потужні національні державні центри, причому Німеччина швидко перетворилася на провідну континентальну силу, що почала претендувати на домінуючу роль у

міжнародних відносинах і радикально трансформувала європейську дипломатію.

Таким чином, 1850–1860-ті роки стали періодом глибокої кризи Віденської системи. Проте замість її повного руйнування відбулася поступова модернізація. Базові принципи, закладені Віденським конгресом, формально зберігалися, а баланс сил після серії потрясінь був відновлений у змінений, але функціональній формі. Великі держави й надалі орієнтувалися на пошук компромісів як основний інструмент регулювання міжнародних відносин.

У другій половині XIX ст. Росія проводила гнучку балансуєчу політику, що дозволило їй досягти значних успіхів, зокрема під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Однак перегляд умов Сан-Стефанського миру на Берлінському конгресі продемонстрував обмеженість її впливу. Водночас стрімке зростання Німецької імперії та загострення франко-німецьких суперечностей, зокрема навколо Ельзасу й Лотарингії, завдали чергового удару по стабільності Віденської системи, остаточно підготувавши ґрунт для формування нової моделі міжнародних відносин у Європі [8, с. 566] .

Період 1871–1914 рр. в історії Віденської системи міжнародних відносин характеризується поступовим послабленням її засад і зрештою повним руйнуванням. У його межах доцільно виокремити два взаємопов'язані етапи. Перший охоплює 1871–1890 рр. і відзначається відносною стабілізацією міжнародної ситуації в Європі та спробами зберегти баланс сил за умов наростання суперечностей між провідними державами. Другий етап, що тривав з 1890 до 1914 р., став періодом невідворотного занепаду Віденської системи та остаточного демонтажу механізмів європейської рівноваги [8, с. 569].

Після завершення франко-пруської війни 1870–1871 рр. система міжнародних відносин у Європі тимчасово повернулася до стану відносної рівноваги. Відновився так званий «європейський концерт», однак його функціонування супроводжувалося дедалі помітнішим дисонансом. Насамперед загострилися протиріччя між Францією та новоутвореною

Німецькою імперією, а також між Австро-Угорщиною та Російською імперією. Поразка Франції у війні з Пруссією зумовила формування стійких реваншистських настроїв, підсилених міркуваннями національної безпеки. Традиційно для французької зовнішньої політики, слабка і політично роздроблена Німеччина розглядалася як важливий чинник стабільності. Її об'єднання радикально змінило співвідношення сил, перетворивши Німеччину на домінантну континентальну державу. Унаслідок цього Франція опинилася перед постійною загрозою з боку Берліна й була змушена шукати союзників серед потенційних противників Німеччини, що істотно обмежувало свободу маневру німецької дипломатії. Додатковим джерелом напруженості стала проблема Ельзасу і Лотарингії, які надовго перетворилися на один із ключових вузлів європейських суперечностей [14, с. 744].

Другий масштабний конфліктний вузол у Європі сформувався у відносинах між Австро-Угорщиною та Росією. Значною мірою він також був наслідком об'єднання Німеччини. Втративши вплив у німецьких справах і позбувшись італійських володінь, Австрія була змушена переорієнтувати свою зовнішню політику на Балканський регіон. Активізація австрійської експансії на Балканах неминуче вступала в суперечність із стратегічними інтересами Російської імперії, що прагнула посилити свій вплив серед слов'янських народів і отримати доступ до проток.

У нових умовах головним завданням зовнішньої політики Німеччини після її об'єднання стало недопущення формування ворожої коаліції великих держав. Канцлер Отто фон Бісмарк прагнув забезпечити одночасно доброзичливі відносини як з Росією, так і з Австро-Угорщиною. Він запевняв російське керівництво у відсутності німецьких інтересів на Балканах, а Велику Британію – у небажанні Берліна вступати в колоніальне суперництво. Саме в цьому контексті в 1873 р. було створено союз трьох імператорів, який мав забезпечити стабільність у Центральній та Східній Європі [8, с. 571].

Однак уже перша серйозна міжнародна криза, пов'язана із загостренням «східного питання» у 1876 р., поставила під сумнів життєздатність цього альянсу. Втручання Росії у справи Османської імперії створювало ризик збройного конфлікту з Австро-Угорщиною та Великою Британією. У разі необхідності вибору між Віднем і Санкт-Петербургом зовнішньополітична стратегія Бісмарка зазнавала серйозного випробування. Усвідомлюючи небезпеку такого сценарію, німецький канцлер намагався чітко розмежувати сфери впливу Австро-Угорщини та Росії на Балканах, підтримуючи кожен з них у питаннях, що відповідали відповідно західній і східній частинам регіону [8, с. 573].

У 1880-х роках політика Німеччини щодо підтримання балансу сил зазнала суттєвої трансформації. Бісмарк дійшов висновку, що для запобігання утворенню антинімецької коаліції необхідно створити розгалужену систему союзів, у якій Берлін мав би більше партнерів, ніж будь-який потенційний противник. Така стратегія дозволяла Німеччині гнучко реагувати на зміну міжнародної ситуації, стримувати союзників від авантюрих дій і водночас зберігати за собою право самостійного політичного маневру.

Початком реалізації цієї політики стало укладення в 1879 р. таємного союзу між Німеччиною та Австро-Угорщиною. Згодом була відновлена ідея Союзу трьох імператорів, який передбачав взаємний нейтралітет у разі війни одного з учасників з третьою державою. Для Німеччини це означало гарантію уникнення війни на два фронти, а для Росії – захист від можливого відновлення антиросійської коаліції за зразком Кримської війни.

У 1882 р. було створено Троїстий союз у складі Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. Вступ Італії до цього блоку був зумовлений загостренням її відносин із Францією після французького захоплення Тунісу. Для Австро-Угорщини союз слугував додатковою гарантією безпеки на випадок конфлікту з Росією, а для Німеччини – ще одним елементом системи стримування Франції [14, с. 750].

Подальшим кроком стали Середземноморські угоди 1887 р., укладені між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Італією та Великою Британією, які передбачали спільне збереження статус-кво в Середземноморському регіоні. У підсумку бісмарківська система альянсів забезпечувала тимчасову стабільність: Австро-Угорщина була захищена від російського тиску, Росія – від австрійських провокацій, а Німеччина – від дипломатичної ізоляції.

Проте вже наприкінці 1880-х років ця складна конструкція почала втрачати ефективність. У 1887 р. Росія відмовилася від продовження Союзу трьох імператорів, що змусило Бісмарка вдатися до укладення двостороннього німецько-російського договору «перестраховування». Він передбачав взаємний нейтралітет сторін у разі війни з третьою державою, за винятком агресії Німеччини проти Франції або Росії проти Австро-Угорщини. Договір діяв до 1890 р. і був останньою спробою зберегти баланс сил у межах Віденської системи.

Незважаючи на дипломатичні зусилля Бісмарка, наприкінці XIX ст. концепція європейської рівноваги виявилася вичерпаною. Міжнародні відносини зазнали глибоких якісних змін: зросла кількість держав, що претендували на статус великих, з'явилися нові потужні позаєвропейські актори, насамперед Сполучені Штати Америки, що підривало євроцентристський характер системи. Водночас завершився колоніальний поділ світу, а сформовані сфери впливу дедалі менше відповідали новим економічним і геополітичним реаліям [14].

У цих умовах остаточно сформувалися два протиборчі військово-політичні блоки – Троїстий союз і Антанта. Розпад «європейського концерту» означав крах системи балансу сил, а провідні держави відкрито поставили перед собою завдання переділу сфер впливу. Посилення колоніальної експансії наприкінці XIX ст. стало одним з головних інструментів розв'язання міжнародних конфліктів, що лише загострювало суперечності між державами.

Таким чином, утворена після наполеонівських воєн Віденська система міжнародних відносин проіснувала майже століття. Вона ґрунтувалася на принципі балансу сил між європейськими монархіями, проте поразка Росії у Кримській війні, об'єднання Італії та Німеччини, формування ворожих військово-політичних блоків і загострення колоніального суперництва остаточно зруйнували її основи. Першою світовою війною Віденська система завершила своє існування, поступившись місцем новому етапу розвитку міжнародних відносин.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ХІХ СТ. ЯК СКЛАДОВА ШКІЛЬНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ

3.1 Викладання історії міжнародних відносин ХІХ на шкільних уроках історії

У шкільних підручниках всесвітньої історії для 9 класу події кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., зокрема наслідки наполеонівських війн, Віденський конгрес та формування нової системи міжнародних відносин, подаються в контексті загального процесу становлення індустріального суспільства та політичних змін у Європі.

Одним із підручників, що використовується у шкільному курсі, є підручник С. О. Осмоловського та Т. В. Ладиченко «Всесвітня історія. 9 клас. У зазначеному підручнику автори розглядають період кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. як етап глибоких трансформацій європейського суспільства, пов'язаних із переходом до індустріальної цивілізації, розвитком капіталістичних відносин та формуванням нових політичних систем. Автори наголошують, що цей період супроводжувався значними політичними потрясіннями, серед яких важливе місце посідають буржуазні революції та наполеонівські війни [17].

У навчальних матеріалах Віденський конгрес подається як ключова подія післянаполеонівського періоду, метою якої було відновлення стабільності в Європі та формування нової системи міжнародних відносин. Автори пояснюють, що головним завданням конгресу було врегулювання територіальних змін, які відбулися внаслідок наполеонівських війн, а також встановлення балансу сил між провідними державами континенту.

У підручнику «Всесвітня історія. 9 клас» авторів Я. М. Бердичевського, І. Я. Щупака та Л. В. Морозової події після наполеонівських війн розглядаються в контексті формування нової політичної системи в Європі на початку ХІХ ст. [18]. Особлива увага приділяється Віденському конгресу

1814–1815 рр., який представлено як міжнародну конференцію європейських держав, спрямовану на відновлення монархічного порядку та перегляд політичної карти континенту після наполеонівських війн. Серед важливих рішень зазначається відновлення кордонів Франції, об'єднання Бельгії та Голландії у Нідерландське королівство, а також зміни у політичному устрої Італії та німецьких земель.

Створення Священного союзу в підручнику характеризується як політичне об'єднання монархічних держав Європи, спрямоване на боротьбу проти революційних виступів і національно-визвольних рухів. Автори підкреслюють, що цей союз став важливим інструментом підтримання консервативного порядку в Європі та використовувався для придушення революційних рухів у різних країнах. Водночас у підручнику зазначається, що поступове посилення ліберальних і національних рухів у Європі призвело до ослаблення та фактичного розпаду цього союзу у першій половині XIX ст.

У підручнику з всесвітньої історії для 9 класу авторів О. В. Гісема та О. О. Мартинюка події початку XIX ст. та формування нової системи міжнародних відносин розглядаються в контексті загальноєвропейських політичних трансформацій, спричинених Великою французькою революцією та наполеонівськими війнами. Автори підкреслюють, що цей період належить до другої частини Нового часу і характеризується глибокими змінами у політичному житті Європи, становленням індустріального суспільства та модернізаційними процесами. Особливу увагу приділено впливу революційних подій у Франції на європейські держави, що зумовило перегляд принципів міжнародної політики та сприяло формуванню нових дипломатичних механізмів взаємодії між державами [19].

У викладі матеріалу підручника наголошується, що після завершення наполеонівських війн перед провідними державами Європи постало завдання відновлення політичної стабільності та створення нового балансу сил на континенті. У зв'язку з цим у навчальному матеріалі розглядаються рішення

Віденського конгресу та формування системи міжнародних відносин, яка мала забезпечити тривалу рівновагу між європейськими державами.

У підручнику з всесвітньої історії для 9 класу авторів С. В. Д'ячкова та С. Д. Литовченка події початку XIX ст. і формування нової системи міжнародних відносин розглядаються у контексті наслідків Великої французької революції та наполеонівських війн. Особлива увага в підручнику приділяється завершенню наполеонівських воєн і встановленню нового політичного устрою в Європі. Зокрема, події Віденського конгресу подаються як спроба європейських монархій відновити політичну рівновагу після тривалих війн і революційних потрясінь. Автори пояснюють, що рішення конгресу були спрямовані на реставрацію монархічних режимів, перегляд територіального устрою Європи та створення системи міжнародних союзів, покликаних запобігти новим революційним виступам. У підручнику також підкреслюється значення співпраці між провідними державами континенту, яка згодом втілювалася у створенні Священного союзу, що мав на меті підтримання політичної стабільності та боротьбу з революційними рухами [20].

У підручнику «Всесвітня історія. 9 клас» за авторством Н. Сорочинської, О. Мартинюк, О. Гісем, події кінця XVIII — початку XIX ст. подаються в контексті переходу від ранньомодерної доби до другого періоду Нового часу, який автори характеризують як «довге XIX століття». У вступному розділі значна увага приділяється загальним тенденціям розвитку світу після Великої французької революції, що розглядається як один із ключових чинників руйнування «старого порядку» в Європі та формування нових політичних і соціальних відносин. Учні ознайомлюються з процесами модернізації, становлення індустріального суспільства, формуванням нових соціальних верств та поширенням ідей демократії і громадянських прав [21]. Таким чином, міжнародні процеси першої половини XIX ст. пояснюються через ширші суспільно-політичні зміни, що відбувалися в Європі після революційних подій кінця XVIII ст.

Методично матеріал підручника побудований так, щоб поєднати виклад історичних подій із розвитком аналітичних умінь учнів. Текст параграфів доповнюється історичними документами, схемами, ілюстраціями та картами, що допомагають сформувати цілісне уявлення про епоху. У структурі параграфів передбачено запитання для актуалізації попередніх знань, рубрики з додатковими фактами, а також підсумкові висновки й завдання для закріплення матеріалу. Такий підхід спрямований на те, щоб учні не лише засвоювали фактичний матеріал, але й аналізували причини та наслідки історичних процесів, зокрема трансформацію політичної системи Європи та формування нових принципів міжнародних відносин у XIX ст.

У підручнику «Всесвітня історія. 9 клас» І. Я. Щупака події початку XIX ст. розглядаються в контексті завершення епохи Французької революції та наполеонівських війн. Матеріал структуровано таким чином, що формування нового європейського порядку подається як логічне продовження політичних змін, спричинених діяльністю Наполеона. Зокрема, в окремому параграфі розглядаються падіння наполеонівської імперії, діяльність Віденського конгресу та утворення нової системи міжнародних відносин у Європі. Автор підкреслює, що рішення конгресу були закріплені в «Заключному генеральному акті» 1815 р., який визначав нові територіальні зміни, відновлення довоєнних кордонів Франції та перерозподіл впливу між провідними державами Європи. Таким чином, події подаються як спроба відновити політичну стабільність на континенті після тривалих воєн і створити новий баланс сил між державами [22].

Окрему увагу в підручнику приділено створенню Священного союзу, який розглядається як інструмент підтримання післявіденського міжнародного порядку. Разом із тим учням пропонується осмислити подальшу еволюцію цієї системи та причини поступового занепаду союзу, що пов'язується з поширенням ліберальних і національних рухів у Європі. Така подача матеріалу поєднує фактичний виклад подій із формуванням у школярів розуміння міжнародних процесів першої половини XIX ст.

У підручнику «Всесвітня історія. 9 клас» авторів О. П. Рєєнта та О. В. Малого події, пов'язані із завершенням наполеонівських війн та формуванням нової системи міжнародних відносин у Європі, розглядаються в контексті політичних змін початку XIX ст. Значна увага приділяється Віденському конгресу 1814–1815 рр., який подається як міжнародна конференція представників провідних європейських держав, що відбулася у Відні під керівництвом австрійського дипломата Клеменса фон Меттерніха [23].

Матеріал подається у стислому й доступному для учнів вигляді, із зазначенням основних рішень конгресу, зокрема територіальних змін у Європі та повернення Франції до кордонів, що існували до революційних і наполеонівських воєн

Окремо автори підручника звертають увагу на принцип «легітимізму», який став одним із основних політичних принципів післявоєнного устрою Європи. Він передбачав відновлення прав законних династій, що втратили владу в період революцій та наполеонівських війн, що знайшло відображення у відновленні влади династії Бурбонів у Франції, а також у деяких інших європейських державах

У підручнику «Всесвітня історія. 9 клас» авторів Ірина Коляда та Олександр Коляда події, пов'язані з формуванням нової системи міжнародних відносин у Європі після наполеонівських війн, розглядаються в межах теми про завершення боротьби європейських держав проти Франції. Значна увага приділяється рішенню Віденського конгресу, який мав на меті врегулювати політичну ситуацію в Європі після поразки Наполеона. У підручнику коротко характеризується склад учасників конгресу та підкреслюється провідна роль великих держав [24].

Аналіз навчальної літератури дає змогу простежити, як саме автори підручників інтерпретують ці події, які аспекти вони вважають ключовими та які акценти роблять під час пояснення формування після наполеонівського міжнародного порядку.

Порівняльний аналіз підручників дає змогу виявити як спільні, так і відмінні риси у висвітленні цих подій. Спільним є розгляд Віденського конгресу як ключової події після завершення наполеонівських війн і як основи формування нової системи міжнародних відносин у Європі. В підручниках наголошується на прагненні європейських держав забезпечити політичну рівновагу та стабільність на континенті. Також у них однаково підкреслюється роль Священного союзу як інструменту підтримання монархічного порядку та боротьби з революційними рухами.

Водночас відмінності полягають у характері подання матеріалу та рівні його деталізації. У деяких підручниках більше уваги приділяється загальним історичним процесам і соціально-економічним змінам, тоді як інші зосереджуються переважно на політичних аспектах міжнародних відносин і дипломатичних переговорах. Крім того, різняться структура викладу матеріалу та використання навчально-методичних елементів, які спрямовані на активізацію пізнавальної діяльності учнів.

Таким чином, аналіз шкільних підручників свідчить про те, що події, пов'язані з Віденським конгресом, створенням Священного союзу та формуванням нової системи міжнародних відносин, розглядаються як важливий етап політичної історії Європи першої половини XIX ст. Незважаючи на певні відмінності у структурі та акцентах викладу, у підручниках простежується спільний підхід до трактування цих подій як спроби європейських держав сформувати механізм підтримання політичної рівноваги та забезпечення довготривалої стабільності на континенті.

3.2 Методичні рекомендації до викладання досліджуваної теми на шкільних уроках історії

Реформування історичної освіти в Україні передбачає поступовий перехід від традиційної моделі навчання, що ґрунтується переважно на засвоєнні фактичного матеріалу, до компетентнісного підходу, який орієнтований на формування в учнів умінь аналізувати історичні події,

працювати з джерелами та робити самостійні висновки. Відповідно до концептуальних засад реформування історичної освіти, головним завданням викладання історії у закладах загальної середньої освіти є розвиток історичного мислення, здатності учнів встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, розуміти складність історичних процесів та усвідомлювати значення історичного досвіду для сучасності. У цьому контексті вивчення теми, присвяченої Віденському конгресу, створенню Священного союзу та формуванню Віденської системи міжнародних відносин, має здійснюватися із застосуванням сучасних педагогічних підходів, що сприятимуть активному залученню учнів до навчального процесу.

Під час викладання цієї теми доцільно використовувати проблемно-орієнтований підхід, який передбачає розгляд історичних подій через систему питань, що спонукають учнів до аналітичного мислення. Такий підхід дозволяє не лише ознайомити школярів із фактами та подіями, а й сформувати розуміння причин та наслідків історичних процесів. Зокрема, на початковому етапі вивчення теми можна запропонувати учням обговорити питання про те, чому після завершення наполеонівських війн виникла потреба у проведенні міжнародного конгресу та які проблеми необхідно було вирішити європейським державам. Подібні дискусії допомагають учням зрозуміти політичний контекст епохи та усвідомити складність дипломатичних переговорів.

Значну роль у викладанні теми відіграє робота з історичними джерелами. Концепція сучасної історичної освіти передбачає, що учні повинні не лише отримувати готову інформацію, а й навчатися самостійно аналізувати документи, інтерпретувати історичні факти та порівнювати різні точки зору. У межах цієї теми можна використовувати уривки з дипломатичних документів Віденського конгресу, тексти угод між європейськими державами або фрагменти декларації Священного союзу. Робота з джерелами може відбуватися у формі групових або індивідуальних завдань. Наприклад, учні можуть визначати основні положення документа,

з'ясовувати його політичне значення та робити висновки щодо його впливу на міжнародні відносини того часу. Така діяльність сприяє формуванню навичок критичного аналізу інформації та допомагає учням краще зрозуміти специфіку дипломатичних відносин XIX ст.

Ефективним методом навчання може стати використання інтерактивних форм роботи, зокрема рольових ігор та моделювання історичних подій. Наприклад, учитель може організувати імітацію засідання Віденського конгресу, під час якої учні виконуватимуть ролі представників різних держав. Кожна група учнів представлятиме інтереси певної країни та намагатиметься обґрунтувати власну позицію щодо територіальних змін у Європі. У процесі такої діяльності школярі отримують можливість зрозуміти логіку дипломатичних переговорів, усвідомити суперечності між державами та побачити, яким чином досягався компроміс між різними політичними інтересами. Подібні методи навчання сприяють розвитку комунікативних навичок, уміння аргументувати власну позицію та працювати в колективі.

Важливим елементом навчального процесу є використання наочних матеріалів, які допомагають учням краще уявити історичний контекст подій. Зокрема, доцільно застосовувати історичні карти, що відображають політичну карту Європи до початку наполеонівських війн та після завершення Віденського конгресу. Порівняння таких карт дозволяє учням наочно побачити територіальні зміни, які відбулися внаслідок рішень конгресу. Крім того, ефективним є використання портретів історичних діячів, що брали участь у дипломатичних переговорах. Аналіз їхньої політичної діяльності допомагає учням зрозуміти роль особистостей у міжнародній політиці того часу.

Не менш важливим є застосування мультимедійних засобів навчання. Сучасні інформаційні технології дозволяють використовувати інтерактивні карти, презентації, відеоматеріали та інші цифрові ресурси, що роблять навчальний процес більш наочним і цікавим для учнів. Наприклад, демонстрація коротких документальних відеофрагментів про наполеонівські

війни або дипломатичні переговори початку XIX ст. може допомогти створити цілісне уявлення про історичну епоху. Використання цифрових ресурсів також сприяє формуванню інформаційної компетентності учнів.

Організація практичних занять є ще одним важливим аспектом викладання цієї теми. Практична робота може включати аналіз історичних карт, складання хронологічних таблиць або виконання дослідницьких завдань. Наприклад, учням можна запропонувати порівняти політичні інтереси різних держав-учасниць Віденського конгресу та визначити, які з них відігравали провідну роль у прийнятті рішень. Іншим варіантом практичного завдання може бути аналіз ефективності Віденської системи міжнародних відносин та обговорення питання про те, наскільки вона змогла забезпечити стабільність у Європі.

Однією з перспективних форм навчальної діяльності можуть бути навчальні проєкти. У межах такої роботи учні можуть досліджувати окремі аспекти міжнародної політики першої половини XIX ст., готувати презентації або міні-дослідження. Наприклад, учні можуть підготувати повідомлення про роль окремих держав у роботі Віденського конгресу або про діяльність політичних діячів, які брали участь у дипломатичних переговорах. Проєктна діяльність сприяє розвитку дослідницьких навичок і формує в учнів уміння працювати з різними джерелами інформації.

Важливим елементом навчального процесу можуть стати також позакласні форми роботи. До них належать тематичні історичні заходи, інтерактивні лекції, дискусійні клуби або історичні дебати. Наприклад, учитель може організувати дискусію на тему «Чи була Віденська система міжнародних відносин ефективною?» або «Чи можна вважати Священний союз гарантом політичної стабільності в Європі?». Такі форми роботи сприяють формуванню в учнів уміння аргументувати власну позицію та брати участь у конструктивному обговоренні.

У сучасних умовах значну роль відіграють також освітні екскурсії та використання музейних ресурсів. Хоча безпосередні місця подій, пов'язаних

із Віденським конгресом, знаходяться за межами України, учні можуть відвідувати історичні музеї або тематичні виставки, де представлені матеріали, пов'язані з історією Європи XIX ст. Альтернативою можуть бути віртуальні екскурсії історичними музеями або онлайн-платформами, що містять інтерактивні матеріали з історії міжнародних відносин. Такі форми навчання допомагають урізноманітнити освітній процес та сприяють формуванню інтересу до історії.

Особливу увагу доцільно приділяти формуванню в учнів здатності проводити історичні паралелі між минулим і сучасністю. Наприклад, принцип балансу сил, який лежав в основі Віденської системи міжнародних відносин, може бути використаний для пояснення сучасних міжнародних політичних процесів. Обговорення таких питань допомагає учням зрозуміти, що історичні події мають значення не лише для минулого, а й для розуміння сучасного світу.

Таким чином, ефективне викладання теми, присвяченої Віденському конгресу, Священному союзу та формуванню нової системи міжнародних відносин у Європі, потребує поєднання різноманітних методів навчання. Використання проблемно-орієнтованого підходу, аналіз історичних джерел, інтерактивні методи роботи, застосування наочних та цифрових матеріалів, організація практичних занять і проєктної діяльності сприяють підвищенню ефективності навчального процесу. Такі підходи відповідають сучасним вимогам історичної освіти та принципам Нової української школи, які передбачають формування в учнів ключових компетентностей, розвиток критичного мислення та активну участь учнів у навчальному процесі.

ВИСНОВКИ

Отже, аналіз історичних передумов формування Віденської системи міжнародних відносин дозволяє дійти висновку, що її виникнення стало закономірним результатом тривалого розвитку європейського міжнародного порядку від середини XVII до початку XIX століття. Важливим етапом цього процесу стало формування Вестфальської системи міжнародних відносин, яка виникла після завершення Тридцятилітньої війни та закріпила принципи державного суверенітету, юридичної рівності держав, територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи. Вона сприяла переходу від універсалістських імперських моделей до системи суверенних держав, пов'язаних дипломатичними та правовими нормами.

Водночас розвиток міжнародних відносин у XVIII столітті продемонстрував обмеженість Вестфальської системи. Постійні суперечності між провідними державами, попри принцип балансу сил, призводили до воєн і змін політичної карти Європи. Особливо гостро криза системи проявилася наприкінці XVIII століття в умовах Великої французької революції, яка поставила під сумнів традиційні засади легітимності влади та сприяла поширенню ідей народного суверенітету й політичної рівності. Кульмінацією цієї кризи стали Наполеонівські війни, що супроводжувалися масштабною дестабілізацією міжнародного порядку, зміною кордонів і руйнуванням усталеного балансу сил.

У цих умовах виникла потреба у створенні нового механізму регулювання міжнародних відносин. Відповіддю стало скликання Віденського конгресу 1814–1815 років, який визначив післявоєнний устрій Європи. Його рішення передбачали територіально-політичний перерозподіл, формування нових державних утворень і встановлення сфер впливу великих держав. Водночас були закріплені ключові принципи нової системи — легітимізм, баланс сил і колективна відповідальність держав за підтримання

стабільності. Запровадження механізму «європейського концерту» стало важливим кроком у розвитку багатосторонньої дипломатії.

Функціонування Віденської системи у першій половині XIX століття здійснювалося через діяльність Священного союзу та систему міжнародних конгресів. Це сприяло становленню практики регулярних міждержавних консультацій і колективного врегулювання конфліктів. Водночас система мала консервативний характер і була спрямована на збереження монархічного порядку та стримування революційних і національно-визвольних рухів. Принцип легітимізму виправдовував втручання держав у внутрішні справи інших країн з метою підтримання існуючого політичного устрою.

Однак уже в першій половині XIX століття почали проявлятися внутрішні суперечності системи. Розбіжності між великими державами, зокрема відхід Великої Британії від континентальної політики, поширення ліберальних і національних ідей, а також революційні події 1830-х і 1848 року підривали її стабільність. Додатковим чинником дестабілізації стало загострення «східного питання», пов'язаного з боротьбою за спадщину Османської імперії.

Переломним моментом стала Кримська війна 1853–1856 років, яка засвідчила неефективність механізмів Віденської системи та призвела до занепаду Священного союзу. Подальші процеси, зокрема об'єднання Італії та Німеччини, суттєво змінили баланс сил у Європі. Утворення Німецької імперії стало важливим фактором трансформації міжнародної системи та посилення міждержавних суперечностей.

У другій половині XIX століття відбувався поступовий відхід від принципів «європейського концерту» та перехід до системи військово-політичних союзів. Формування Троїстого союзу та Антанти означало остаточне руйнування попередньої моделі колективної дипломатії. У підсумку Віденська система втратила здатність ефективно регулювати міжнародні відносини, що стало одним із чинників загострення міжнародної напруженості напередодні Першої світової війни.

Аналіз викладання цієї теми у шкільному курсі всесвітньої історії засвідчив, що події, пов'язані з Віденським конгресом і формуванням нової системи міжнародних відносин, займають важливе місце у змісті навчання. У підручниках вони розглядаються в контексті ширших соціально-політичних процесів, а їх виклад поєднується з формуванням аналітичних умінь учнів і встановленням причинно-наслідкових зв'язків.

Сучасні підходи до навчання орієнтовані на компетентнісну модель, що передбачає використання історичних джерел, дискусій, інтерактивних методів і візуальних матеріалів. Запропоновані методичні рекомендації передбачають застосування проблемно-орієнтованого навчання, рольових ігор, моделювання історичних подій та роботи з документами, що сприяє розвитку критичного мислення та глибшому розумінню міжнародних процесів.

Таким чином, проведене дослідження дозволило комплексно проаналізувати передумови формування Віденської системи міжнародних відносин, її принципи, етапи розвитку та причини трансформації, а також визначити особливості її викладання у шкільному курсі історії. Узагальнення результатів дає підстави стверджувати, що Віденська система стала важливим етапом еволюції європейського міжнародного порядку, а її вивчення має значний пізнавальний і освітній потенціал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ціватий В.Г. Європейська система міжнародних відносин і дипломатична практика в період Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) : інституціональний та конгуентний дискурс. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2020. Т. 30. С. 39–49
2. Ціватий В.Г. Міжнародно-політичні наслідки й фронтири Тридцятилітньої війни (1618–1648): історичний, дипломатичний та інституціональний дискурс. *Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського*. Вінниця, 2019. № 27. С. 88–94.
3. Задорожна С. М. Загальні принципи у класичному міжнародному праві: Вестфальський мир. *Право і суспільство*. Київ, 2018. № 6. С. 241–245.
4. Алексеєнко І.В., Маргулов А.Х., Єремєєва І.А., Несправа М.В. Історія міжнародних відносин Підручник. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (ДДУВС), 2020. 228 с.
5. Дудко І. Д. Віденська система міжнародних відносин з погляду постнаполеонівських і постбіполярних часів. *Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії*. К. : Фенікс, 2013. С. 44-56.
6. Duchhardt Heinz. Der Wiener Kongress. Verlag C. H. Beck, 2013. 128 p.
7. Lentz Th. Le Congrès de Vienne: une refondation de l'Europe, 1814–1815. Paris : Perrin, DL 2015. 532 p.
8. Kissinger H. Diplomacy. New York : Simon & Schuster, 1994. 912 p.
9. Wolf D. Gruner Der Wiener Kongress 1814/15. Stuttgart, 2014. 261 p.
10. Webster C.K. The Congress of Vienna. 1814–1815. New York : Barnes and Noble, 1963. 213 p.
11. Jarrett M. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon. London/New York : I. B. Tauris, 2013. 522 p.

12. Коппель О. А, Копійка В. В. Віденська система міжнародних відносин. URL: <http://helen-koppel.narod.ru/04.htm> (дата звернення: 24.03.2026)

13. Хижняк И. А. Системы международных отношений в истории Нового времени: учебник для студ. высш. учеб. заведений. К. : Освіта України, 2011. 360 с.

14. Lorenz Chris. Beyond Good and Evil? The German Empire of 1871 and Modern German Historiography. *Journal of Contemporary History*. London, 1995. Vol. 30. P. 729-765.

15. Hippler T., Vec M. Paradoxes of Peace in Nineteenth-Century Europe. *Europe 1815–1914 : Creating Community and Ordering the World*. Helsinki : University of Helsinki, 2014. P. 81.

16. Циватий В. Г. Європейський політико-дипломатичний простір доби раннього нового часу (XVII XVIII ст.) : концепти і дипломатичний інструментарій. *Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки та знахідки*. Київ, 2013. Вип. 22. С. 116-128.

17. Осмолівський С., Ладиченко Т. Підручник 9 клас Всесвітня історія. Київ : Генез, 2017. 240 с.

18. Бердичевський Я.М., Щупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів. Запоріжжя : Прем'єр, 2009. 320 с.

19. Гісем О. В., О. О. Мартинюк. Всесвітня історія : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів. Харків : Вид-во «Ранок», 2017. 256 с.

20. Д'ячков С. В. , Литовченко С. Д. .Всесвітня історія : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів. Харків : Вид-во «Ранок», 2017. 192 с.

21. Сорочинська Н.М., Мартинюк О.О. , Гісем. О.О. Всесвітня історія: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль : Навчальна книга, 2017. 272 с.

22. Щупак І. Я. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : УОВЦ «Оріон», 2017. 208 с.

23. Реєнт О.П., Малій О.В. Т. Підручник 9 клас Всесвітня історія. Київ : Генеза, 2017. 232 с.

24. Коляда І. А., Всесвітня історія : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закладів. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. 304 с.